

A jelen összefoglalóban elsősorban a még nem publikált, ám a kéziratos összegzésben szereplő eredmények kivonatos bemutatására teszek kísérletet. Így több olyan témakört nem érintek, melyeket a közleményekben (előadások és publikációk formájában) szerepeltetek. A kutatás legfőbb eredménye, hogy elkészült az a kb. 650 ezer karakter terjedelmű kézirat („Kockaházak népe” munkacímmel), melyet a technikai szerkesztési munkákat (korrektúra, tördelés) követően meg lehet jelentetni.

A KUTATÁS KIINDULÓ PROBLEMATIKÁJA

Kádár-korszak népéletének kutatása lényegében néprajzi alapkutatás, hiszen a téma részterületeiről is csak néhány rövidebb szintézis született (így pl. a szocialista falu társadalmáról, a Magyar Néprajz VIII. kötetében). Vitathatatlan, hogy a kollektivizálás első, de a második hulláma is milliók akarata ellenére, egzisztenciák tömegét kikezdve valósult meg, de ez nem szabad, hogy rányomja a bélyegét a korszak kutatására. Az ezt követő konszolidációban, különösen az 1960-as évek végétől a kisüzemek – ha erősen korlátozott mértékben is – de gazdasági döntéseket hozhattak, rátérhettek a kvázi-árutermelésre, általában mozgástérrel rendelkeztek. Ugyanez érvényes az életmódra, a fogyasztás különböző területeire is. (Egyébként is, léteznek olyan megközelítések, melyek a kollektivizálásban is a „természetes fejlődést”, a porosz utas agrárfejlődéshez, a nagybirtok – kisbirtok szerkezethez való visszatérést látják, utalva arra, hogy épp az 1945-ös földosztás eredményezte a birtokstruktúra egészségtelen irányban történő módosulását). Egy jugoszláviai magyar falu (Szentmihály) 20. századi gazdálkodásának bemutatása során Kovács Teréz felfigyelt arra a jelenségre, hogy a kollektív mezőgazdasági átszervezéstől megkímélt településen a hetvenes évekig hagyományos gazdálkodást folytató parasztok felhagytak a nagybani állattenyésztéssel és a szántóföldi gabonatermesztéssel, helyette egyesek dohánytermesztésre, mások melegágyi növénytermesztésre tértek át. Még a vegyes és a kisebb földterülettel rendelkező gazdaságok is vöröshagyma és fokhagymatermesztésre szakosodtak. Sokan nagyban termesztették a fehér- és sárgarépat. Meglepő módon tehát hasonló folyamat játszódott le egy kulturális-, gazdasági- és társadalmi hagyományaiban, előképeiben a magyarországiakéhoz hasonló faluban, a kollektív nagyüzemi mezőgazdaság minden kényszerétől mentesen. A tanulság az lehet, hogy a strukturális változások értelmezésében nem ragadhatunk le a konkrét gazdaság- és társadalompolitikai fordulópontoknál, hanem azt tágabban, a modernizáció és az urbanizáció, újabban pedig a fogyasztói kultúra hatásában is meg kell vizsgálnunk. Nem lehet a korszakhatárokat mereven alkalmazni a paraszti minták továbbélése kapcsán sem. Ugyan a háztájizók egy speciális társadalomtörténeti korszakhoz kötődtek, tevékenységüknek, gazdasági gondolkodásuknak, mintáiknak és értékeiknek megvoltak a maguk elő- és utóképei. A paraszti életforma egy olyan mélystruktúra, melynek a makroszintű gazdasági korszakváltozások és az ezeket kísérő életmódváltozások ellenére is megvannak a maga továbbélő, illetve újraéledő elemei. A háztáji tartósította a paraszti életformát, mert fenntartotta a családi munkaszervezetet. A háztájizók továbbra is üzemeltették a régi istállókat, csűröket. A gazdaságban végzett fizikai munka a szabadidő rovására ment, mely önkiszákmányoláshoz vezetett. Az utóparaszti életforma hasznosította az idős emberek - még a paraszti világban szerzett - tapasztalatait is (disznóvágás, hús és zöldségek házi feldolgozása, tartósítása). Elmondható tehát, hogy a hagyományos gazdaságnéprajzi érdeklődés csomópontjai (paraszti típusú gazdálkodás, alkalmazkodás, korlátozott döntéshozatali szabadság) kiválóan alkalmazhatók a Kádár-korszak vizsgálatánál. Hasonló megállapítást tehetünk a hagyományos (paraszti) életmódra vonatkozóan is. Bár bizonyos karakteres tevékenységek valóban megszűntek (pl. házi kenyérsütés), mások továbbra is fennmaradtak (pl. befőzés, vagy a sertéstartás - és a disznóvágás - sokszor ráfizetéses tevékenysége, mely egyszerre sűríti az önellátás, a társasmunka, a kölcsönös kisegítés és a termékenység rítusok paraszti eszményeit, funkcióit). Bizonyos esetekben, egyes jellegzetes

megoldások, mint pl. a kétkerekű gyümölcsöskocsik vagy a falusi süteménysütő specialista asszonyok még újabb tónust adnak e jól kutatható, színes korszaknak. A viseletben a visszaöltözés és a viselet rekonstrukciója (pl. babázás, fellépőruhák), az 1980-as években a helyi hagyományok (folklór, gasztronómia) újrateremtése, újrafelfedezése gazdagítja az összképet. Mindazon által nem vitatható a parasztság életmódjának alapvető, szerkezeti átalakulása a 20. század második felében, azonban annak időpontja még koránt sem tisztázott. Nem világos továbbá az átalakulás iránya sem, minden esetre nem lehet evidenciaként kezelni az „unilineáris evolúciós sort”, a jobbágy – paraszt – háztájizó (szocialista agrárvállalkozó) – farmer irányt. A változás közel sem olyan meredek ívű és egyenes vonalú, mint azt hittük. A néprajzi gazdálkodás és életmódkutatások nagy része a jelenségeket térbeliségükben mutatja be. A kissé sematikus álláspont szerint, a 20. század második felében az életmód és a gazdálkodás teljes homogenizálódása következtében megszűnt a térbeli változatok kutathatósága. Tiszaigar, Varsány, Nógrádsípek, hogy csak néhány jelentősebb, a Kádár-korszakban született, s részben azt a korszakot megcélzó monográfiák helyszíneit említsem, inkább „laboratórium szerepet” tölthettek be, s eredményeik az egész magyarországi vidéki társadalomra vonatkoztak (így a „Tisza-mentiség”, a palóc karakter kevésbé hangsúlyos bennük). Jelen dolgozat igyekszik a térbeli változatok kérdésében is állást foglalni. Ha másképp is, de megragadható a táj, a néprajzi csoport karaktere. A térbeli változatok hangsúlyozásán keresztül, a néprajz a „multilineáris evolúció” gondolatával árnyalhatja a Kádár-korszak népéletének (elsősorban vidéki agrárgazdaságáról összeállított) képét. Fontosnak tartom, hogy ne csupán azokat a jelenségeket vizsgáljuk, melyek tovább éltek a korszakban, hanem azokat is, amelyek épp a Kádár-korszak termékei. Azokra a jelenségekre, mintákra gondolok, melyek jellegzetesen a szocialista faluhoz köthetők, s a korszak városi kultúrájától is meglehetősen idegenek. Ilyen például, a közlekedés-szállítás témakörében a „csettegők” kérdése, melyben éppúgy felfedezhető egy korábbi korszak önellátásra, a háztartásban található tárgyak újrafelhasználására való igény, mint a modernizációval, a motorizációval párhuzamosan előtérbe kerülő férfi készség („jó szerelő, jó barkácsoló”) vagy lovak és a traktorok hiányában is meglévő túlélési/alkalmazkodási technika. A „tisza udvar, rendes ház” mozgalom bár fölülről irányított volt, mégis táptalajra lelt a lakóházat és az udvart kitüntető falusi presztízsfogyasztási szemléletben. Az újonnan épített, típustervekhez és hatósági engedélyezéshez kötött kockaházakba különféle elvárásoknak megfelelő megépített fürdőszobákat és WC-ket évekig még nem használták, jobbára csak kamraként funkcionáltak. Avagy, hogy saját témánkhoz közelítsünk, a nógrádi málnaültetvényeken emelt, tákolmányyszerű többfunkciós gazdasági építmények speciálisan a kisüzemi gazdálkodáshoz kapcsolódnak, melyek megtestesítik a szakiparosok munkáját nélkülöző és a „kiadás-minimumra törekvő” utóparaszti mentalitást. Összességében tehát megállapítható, hogy:

- a Kádár-korszak falusi népességének mozgástere a jogi-politikai behatároltság ellenére mind a termelésben, mind pedig a fogyasztásban jelentősnek mutatkozott (különösen az 1970-80-as években).

- a Kádár-korszak falusi népessége már nem volt paraszt (a szó klasszikus értelmében), de még nem is volt agrárvállalkozó, hanem olyan átmeneti társadalmi-gazdálkodói típus(oka)t testesített meg, melynek eszménye a mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli munkákat jól kombináló, „több lábon álló”, a kiadás-minimalizáló, a szélesebb, de kevésbé perspektivikus ismeretekkel rendelkező típus.

- a Kádár-korszak falvai sokkal később változtak meg, mint a bennük lakók. A közösségi kapcsolatháló, a falusi norma ekkor éppúgy a paraszti jelleget mutatta, mint évtizedekkel korábban.

- a Kádár-korszak néprajzilag jól kutatható, így a szaktudományunkban hangsúlyos diakron gyűjtési módszerrel is. Az 1960 és 90 közötti időszak a „közel múlt történelme”, s mint ilyen, egyfelől az adatközlők emlékezete még jól belátja, másfelől a kellő távolság miatt már

viszonyítani is tud az azóta eltelt bő évtizedhez (a legidősebbek esetleg még a „paraszi világhoz” is).

A LAKÓTÉR ÁTALAKULÁSA

Az 1960-as évektől napjainkig a falvak belterületén elhelyezkedő családi házak körüli udvaron, az istállók, ólak, csűrök, terménytárolók helyét fokozatosan átvették a garázsok, műhelyek. Emellett egyre fontosabbá vált az udvarok esztétikai funkciója. A virágos elő- vagy oldalkertnek, az ültetett díszfűnek egyre nagyobb szerep jutott. Ez összhangban volt a központi, falupolitikai törekvésekkel is: vagyis a falusi családok egymás közötti megítélésének alapját ne a valamikori föld területe, a gazdaság mérete jelentse, hanem a lakóház és a körülötte lévő kert gondozottsága. E célból mozgalmat indítottak, melynek neve „tisza udvar – rendes ház” volt. Ebbe bármelyik család benevezhetett, s ha a bírálók a lakókörnyezetüket elég szépnek tartották, kis fémtáblát kaptak, melyet kiszögellhettek a házak utcafronti falára.

A 20. század második felében megváltozott a „férfi-tudás” jellege. A 20. század közepéig, a hagyományos paraszti gazdálkodás fennmaradásáig az erős fizikumú, a mezei munkákban (vetés, aratás, terménybehordás, stb.) élen járó férfi számított ideálisnak a munkavégzés megítélésében. A 20. század közepétől, a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnésétől kezdve a valamilyen ipari szakmai tudással (pl. ács, kőműves, asztalos, gépszerelő), valamint a fűrő-faragó, szerelő készséggel rendelkező férfi-szerep vált ideálissá. Ez az újfajta képesség jelenhette a falusi családok túlélésének esélyét az új (kommunista) rendszerben.

Az 1957 után elterjedt kockaházakon, majd az 1960-as évek második felétől megjelenő, változatos típusú épületek szerint épült, olykor emeletes épületeken, amelyek a termelészövetkezeti falvakban a beruházás legfőbb formáját jelentették a fiatalok számára berendezésükkel együtt, mintegy annak jelképeként, hogy a termelés uralmát a fogyasztás uralma váltja fel. Hasonló volt a helyzet az állami gazdaságok dolgozói körében, akik ugyancsak a polgárosultabb életkörülmények megteremtésére fordították jövedelmüket. Az utóbbiak gyermekeik önálló életkezdését azonban inkább csak munkaerejükkel támogatták, míg a termelészövetkezeti falvakban a szülőgeneráció anyagi „kifosztása” szembetűnő lett. A látványos presztízspítkezés, a lakásmodernizáció nem maradt el a szakszövetkezeti falvakban sem, bár ott jelentőssé váltak a termelésbe való tőkebefektetések is.

Az 1970-es, 1980-as évek magyar falujának általános vonása lett a hivatkozott fogyasztás, a vagyoni különbségek nyílt hangsúlyozása. A növekvő bőség közepette csökkent a tradicionálisan sokra becsült takarékoság jelentősége. Nem arról van szó, mintha a hagyományos falusi életnek ne lett volna korábban is velejárója a társadalmi státus érzékeltetése viselkedésben, viseletben, a lakóépületek méretében és anyagában, lóban, kocsiban. Az egy településen lakók azonban pontosan tudták, hogy ki mit engedhet meg magának, hol húzódnak az illendőség határai, s mikor fenyeget valakit az eladósodás réme, azaz a presztízsversengés korlátok között maradt. A presztízsversengés tárgya a az ingó és ingatlan vagyon fogyasztása, a látható tárgyi világ lett. A tekintély könnyebben megszerezhető, de el is veszthető lett ezáltal, mint a „hagyományos paraszti világban”. A javak termelése az alkalmazotti világban már nem a közösség szeme előtt zajló tevékenység, amire a presztízst és a tekintélyt építeni lehet (lásd az átányi „arányok és mértékek” példáját). A termelésben és a munkában egyre inkább egyetlen értékmérő, a megtermelt (és a fogyasztásra fordítható) jövedelem vált értékmérővé. E szemléletbeli változás nyomot hagyott a lakókörnyezeten is, egyre fontosabbá vált a lakóház, az udvar, a kerítés külső megjelenése és ezek láthatóvá tétele. Ebben az időszakban a falusi kerítések megoldásai láttatni engedték a lakóházat és az udvart.

A kockaházak esetében csak a típuserv-katalógusban leírt minták szerint lehetett építkezni. Sokszor a hivatali önkény még ezen is szigorított (pl. egy járszági férfi, amikor elmondta, hogy az újonnan építendő házában kisipari tevékenységet szeretne végezni, kikötötték, hogy kizárólag „őzbarna” színű lehet. Az engedélyt az ötödik próbálkozásra kapta meg, miután már 5-féle árnyalatú őzbarna színre lefestett fa, illetve vakolatmintát hozott, melyből az illetékes hivatal kiválaszhatta a neki tetszőt.) Az elkülönülni akarás csak az olyan terepeken nyilvánulhatott meg, mint pl. a vakolatdísz, csúcsdíszek, ház- vagy kerítés lábazat. A kerítés nyersanyagának beszerzésének legális, féllegális és illegális csatornáit a cél és a költségtakarékosság jellemezte. (Az állam építkezéseken dolgozó munkások előszeretettel lopták el és adták le a közeli MÉH-nek a fémanyagokat. A MÉH-telepeken ezután bárki rendkívül olcsón juthatott pl. betonacélhoz.) A kerítés kialakításának alapja lehetett egyéni lelemény, fantázia és a korabeli művészeti irányzatok mellett egyfajta utóparaszti minta is meghatározó

A társadalmi változásokhoz (lehetőségekhez, szabályokhoz) igazodva alakult át a falusi lakóudvar funkcionálisan és esztétikumában a 20. század második felében. Egyre nagyobb szerepe lett a presztízsversenynben a praktikumtól elvonatkoztatott szépségideálnak. A szépségideál mintájának követése, a közösségi normának való megfelelésben összegződött a konformista és az újító típusú magatartás.

A FALUSI SPECIALISTÁK SZEREPE AZ ÉLETMÓD MINTÁINAK KÖZVETÍTÉSÉBEN

A néprajzi életmódvizsgálatokban, azon belül is a (köz)népi táplálkozás kutatásában hangsúlyos tematikaként és problematikaként jelenik meg az a társadalmi réteg, mely mintákat közvetít a város és a falu, az elit- és a népi kultúra, a modern és a hagyományos életmód között. A 20. század közepéig elsősorban a bútorokat, illetve a paraszti háztartás és a gazdaság speciális eszközeit előállító specialisták és háziiparosok szerepe volt jelentős. Ezzel szemben, a 20. század második felében a javító-szerelő és a szolgáltatás végző specialisták mellett különösen a táplálkozás és az öltözködés területén lett jelentős e közvetítőréteg szerepe. A városi minták követésében ez a korszak átmenetinek tekinthető, melyet elsősorban a kereslet és a kínálat közötti különbség magyaráz. Egyfelől a társadalmi mobilitás, a hagyományos paraszti életmód felbomlása, kiegészülve olyan infrastrukturális változásokkal, mint a villanyáram bevezetése, majd a televízió elterjedése, stb., „közelebb hozta”, s igazodási mintaként kínálta fel a városi életmód bizonyos elemeit. Másfelől viszont, a mintakövetés társadalmi és anyagi feltételei nem minden esetben voltak adottak. Például, hiába tetszett meg egy falusi nőnek a TV-bemondó ruhája a képernyőn keresztül, ha a konfekcióipar termékei számára az áruk és a beszerzés távolsága miatt még nem voltak elérhetőek. Vagy, hiába kóstolta meg egy budapesti kirándulás során a francia krémest a November 7. tér melletti „Vajas sütemények boltjában”, ha lakóhelye közelében nem működött cukrászat, nem beszélhetünk folyamatos kínálatról. A 20. század második felében, a mintakövetés vizsgálatában figyelembe kell vennünk az alkalmazkodás és az adaptáció folyamatait, a „hagyományos” ismeretek és az új, modernizációs ismeretek egymásra épülését. Mindazon által, a 20. század második fele e szempontokból sem tekinthető egységes korszaknak, s legalább két szakaszra bontható.

A 20. század 3. negyede, az urbanizáció korszaka. Az első világháborút követően a külső minták hatására a paraszti, falusi kultúrában mélyreható, szerkezeti változások mentek végbe. A folyamat tetőpontja az 1940-es évek vége és az 1950-es évek első fele volt, amikor a „nem jó parasztnak lenni” érzését a kuláküldözések, a beszolgáltatás rendszere és a kényszertéeszesítés erősítették. A tééeszesítés második hulláma (1959-1961) lényegében a hagyományos paraszti életmód felszámolódásához vezetett. A lakáskultúrában a kemence nélkül épített kockaházak jelentősége, vagy az öltözködésben a néprajzkutatók által

„kivetkőzésnek” elnevezett folyamat iránya ugyanaz volt: a szinte teljes hasonulás (igénye) a városi kultúrával.

A 20. század 4. negyede (napjainkig), az urbanizáció, fogyasztói kultúra és a nemzeti kultúra „visszacsatolásának” korszaka. Az urbanizáció, s az 1980-as évektől kezdve a fogyasztói kultúra is egyre erősebb hatással volt a falvakban élőkre, mely minták az urbánus életmódhoz történő további hasonulásokhoz vezettek. Ezekről eltérő jellegű, de hasonló irányú hatás a nemzeti kultúra „visszacsatolásának” folyamata, melynek emblematikus példája az 1970-es évek első felében kezdődő táncházmozgalom volt. Az 1970-80-as években a városi értelmiség „népi kultúra” felé fordulása gyakran világnézeti vagy politikai ellenzékiséget takart a nemzeti karaktert elfedni igyekvő, internacionalista ideológián alapuló pártállami kultúrpolitikával szemben. E „külső” érdeklődés nem sokára az egyes települések életében is változásokat hozott. Egyre több helyen fedezték fel újra a helyi hagyományokat. A viseletkutatók felfigyeltek arra, hogy több helyen a népviselet rekonstrukciójára, esetleg a „visszaöltözésre” is sor került. Gombamód szaporodtak a hagyományos életmód elemei köré szervezett kulturális fesztiválok. Az 1990-es években már a fogyasztói minták kereszteznek a saját hagyományok felértékelődését, mely a turizmus által további megerősítést nyer („mások is kíváncsiak arra, hogy milyenek vagyunk, illetve voltunk”). E folyamat jelképei a főzőversenyek, gasztronómiai fesztiválok.

A minták összetettsége, a megrendelői motivációk bonyolultsága folytán a falusi főző- és sütőspecialisták vizsgálatában is érdemes érvényesíteni a változás szempontját. A kötetben szereplő írások és személyes kutatási tapasztalatok egyaránt erősíteni látszanak azt a hipotézist, miszerint e csoport szerepe a falusi táplálkozáskultúrában alapvetően megváltozott a 20. század második felében. Eleinte, úgy az 1980-as évekig, szerepük a városi minták elterjesztésében volt jelentős. A falusi cukrász- és szakácsipar fejletlensége okán egyfajta „kontár-szerepet” töltek be. „Működési területük” az üzemi konyhákra, a jelesebb hagyományos családi ünnepekre fókuszált. Elvárták tőlük, hogy újabb húsételeket, cukrászsüteményeket készítsenek. Az 1990-es évektől új szerep gyanánt egyre inkább a hagyományos ételkészítés formáinak megőrzése, a hagyományörzés teremt irántuk keresletet (gasztronómiai fesztiválok, újkeletű kalendáris fesztiválok „hagyományos” lagzik, stb.). E változásnak az is oka lehet, hogy egyre kevesebben élnek falun, akik még a hagyományos ételkészítés ismeretanyagát birtokolják, ugyanakkor egyre többen vannak, akik a modernebb, városi mintakészletből származó ételeket már el tudják készíteni. A falusi sütő- és főzőasszonyok, míg korábban a várost képviselték a faluban, addig manapság inkább a hagyományos falut képviselik a városban, a városias faluban.

MEZŐGAZDASÁG KISTERMELÉS, HÁZTÁJI

Több tájon és településen is megfigyelhető, hogy a Kádár-korszakban kibontakozó, „második gazdaság” keretében végzett árutermelésnek már a két világháború között is megvolt az előzménye. Kerekegyházán, a baromfitartás és a tojástermelés szervesen illeszkedett a település 1930-as évekbeli, majd 1960, 70, 80-as évekbeli hagyományához, Nógrádon és a Börzsöny-vidék más településein a málnatermesztés kezdetei szintén az 1930-as évekre nyúlnak vissza.

Magyarországon a háztáji már a kolhozosítás első hulláma idején (1949-től) létezett, ám az igazán jelentős nemzetgazdasági szerepet az 1950-es évek legvégétől, a Kádár-korszakban nyerte el. A háztáji politikai megítélése a kezdetektől kettős volt. Egyrészt a pártvezetés felismerte az üzemtípusban rejlő előnyös tulajdonságokat. Úgy vélték, hogy a háztáji segít a parasztság kollektív gazdálkodás iránti megnyerésében. A háztáji keretében folytatott önellátás leveheti a terhet az államról, a nagyüzemről is, a regionális csatornákon keresztül pótolhatja az állami elosztási rendszer hiányzó láncszemeit. A háztájizó családok részére lehetővé válik a többlet- és a töredékmunkaerő felhasználása (főként az idősek a

téeszben már nem alkalmazható hagyományos termelési tapasztalatai). Fontos szempont volt, hogy a hagyományos paraszti gazdaság eszközei, épületei továbbra is kihasználhatóak legyenek. Másrészt, viszont a pártvezetés – különösen még az 1960-as években – hangsúlyozta a háztáji átmeneti szerepét, úgy vélték, hogy hosszabb távon ideológiailag káros lehet a kollektív parasztság magángazdálkodása. A háztáji jogi szabályozása (jogosultság, földterület, nagyüzemi integráció jellege) a Kádár-korszak alatt némiképp változott, ám jellemzőnek tekinthetjük azt az alapállapotot, miszerint a háztájihoz családonként maximum 1 kat. hold föld, 1 tehén, 1-2 növendékmarha, 1-2 anyakoca malacaival, évente 3-4 hízósertés, 5 juh vagy kecske, korlátlan számú baromfi, házinyúl és méhcsalád tartozott. Ha a háztáji intézménye nem is, az abban folytatott kistermelés jellege három évtized alatt jelentősen változott. Az 1960-as években a kereskedelmi ellátottság még alacsony szintű, kevés volt a munkaalkalom, a nők döntő többsége még háztartásbeli maradt. A téesz még a tagok által bevitt termelési eszközökkel és az általuk ismert hagyományos eljárásokkal folytatta a termelést, az elosztás pedig döntően a "maradék-elv" alapján naturáliákban történt. A háztájizásra és kistermelésre, amely ehhez a világhoz alkalmazkodott, szintén a "hagyományos" minősítés a legmegfelelőbb. Az 1970-es években alapvető változások történtek a termelésben, a foglalkoztatásban, a jövedelem és az életmód területén. A megnövekedett ipartelepítések hatására a korábban háztartásban maradó nők tömegei is elhelyezkedtek, általánossá vált a "kétkeresős család". A téeszekben elkezdődött, majd gyors ütemben folyt a gépesítés, az új termelési eljárások meghonosítása, a szövetkezetek vállalatszerű (pénzügyi) működtetése és a tagok rendszeres pénzbeli fizetésére való áttérés. A családok - zömében pénzbeli - jövedelmei nőttek, átalakult a családi munkamegosztás, valamint a termelés és fogyasztás rendszere. Annak ellenére, hogy a szövetkezetekbe kényszerített nemzedék megöregedett, a kistermeléssel foglalkozók köre növekedett. Egyfelől az idős nyugdíjasok is tovább folytatták a gazdálkodást, másrészt sok olyan fiatal kapcsolódott be a gazdálkodásba, akik ipari vagy egyéb nem mezőgazdasági munkahelyen dolgoztak. Új irányzatok jelentek meg a kistermelésben, de ezek még a hagyományos ("kukoricázó - disznózó") forma köré szerveződtek. 1981-ben, az országos statisztikában számon tartott másfél millió kistulajdonoson kívül 800 ezer háztartás rendelkezett a statisztika szerint kistulajdonosnak nem minősülő földterülettel vagy állatállománnyal. Lényegében az ország csaknem kétharmada végzett rendszeresen vagy alkalmasszerűen mezőgazdasági munkát. Az 1980-as években tényleges áttörés történt a mezőgazdasági kistermelésben, az árutermelés irányában. A mezőgazdaság egésze piacosodott, megvalósult a modern termelési eljárások kisüzemi adaptációja. A piaci szükségletek általános növekedése, a politikai irányváltás, a téeszek és tagjaik körében terjedő új termelési, munkamegosztási és érdekeltségi formák a háztájizásnak és a kistermelésnek is lendületet adtak. Sokfelé hagyománnyal nem rendelkező, új növényi kultúrák és új kooperációs formák terjedtek el. A tudás, a kapcsolati- és a pénzbeli tőke felértékelődött. A falusi társadalom szintjén jelentős mértékű differenciálódás indult meg. A részmunkaidős kistermelést előnyösen kombinálták az első gazdaság biztos jövedelmű fő állásával. A háztájizás az 1980-as években végképp elszakadt attól az ideológiai-gazdasági bázistól, melyben megszületett. Nem véletlen, hogy a háztájin alapuló „második gazdaságot”, mely eredetileg integrációs egységet alkotott a nagyüzemi, szövetkezeti szektorral („első gazdaság”), ekkor már önálló rendszerként jellemezhetünk, melynek keretében kvázi-piaci alapú gazdálkodást folytatott a szocialista agrár vállalkozók rétege.

Sajátos fejlődést mutattak Magyarországon azok a régiók, ahol a második gazdaság prosperitása nem a szó szerint vett háztáji földön alapult. Különösen a dombsági területeken, ahol a terepviszonyok és talajadottságok nem tették lehetővé az egész határ kollektív módon való művelését, a szóban forgó határrészeket kivonták a kollektivizálás alól, s azokat „zártkerteknek” nyilvánították. Itt tulajdonosaik korábban sem folytattak szántóföldi

művelést, hanem szőlős-, gyümölcsös-, vagy veteményeskert céljából tartották a földeket. E területek a szocialista mezőgazdaság idején mindvégig magántulajdonban és -használatban maradtak. A zártkertek mérete ugyanúgy 1 kh-ban lett maximalizálva családonként, vagy ha az kevesebb volt, háztájt is csak a szóban forgó területhatárig kiegészítve igényelhetek a téesz tagok. A tulajdonlás folytán a zártkertekben gazdálkodók hosszabb távú döntéseket is hozhattak, s háztájjóknál jóval korábban, már az 1960-as évektől piac-orientált kistermelést folytattak. E régiókban a háztáji mindvégig megmaradt az önellátást biztosító szinten, míg a „zátkertekben” piacra termelés folyt. A zártkertekben olyan többnyári kultúrák termesztésére nyílt lehetőség, mint pl. a bogyós vagy csonthéjas gyümölcsök.

Összességében elmondható, hogy az átmenetinek tekintett, jellegzetesen részmunkaidős kistermelés a Kádár-korszakban, 1960 és 1990 között tartóssá vált, s a nagyüzemekkel karöltve szimbiózist alkotott. Ennek legfőbb okai a következők voltak.

1. Jelentős értéket képviselő – többnyire a kistermelők által létrehozott, illetve évtizedek óta birtokolt – állóeszközvagyron (elsősorban épületek) volt a kistermelők tulajdonában, amelynek kapacitáskihasználása (pl. kihelyezéssel állattartás) jelentősen csökkentette a nagyüzem fejlesztési forrásigényét.
2. A kistermelés nagyjából töredék-munkaidőt használt fel, s így azt a munkaerőkapacitást aktivizálta, amelyet más módon nem lehetett hasznosítani.
3. Az egész évre biztosított foglalkoztatás kiegészítette a tagság számára a szövetkezetből kapott, iparinál alacsonyabb jövedelmét, elősegítette az életszínvonal növelésének lehetőségét.
4. Speciális szakismereteket igénylő új, a korábbiaknál termelékenyebb módszerek alakultak ki, mint pl. a fóliás termesztés, zsákosgomba-termesztés, kisállattartás, melyek kis földterületen elvégezhetőek voltak, így a városokban is tért hódíthattak.
5. A kistermelésben korábban olyan gazdálkodási készségek hasznosultak, amelyek több generáción keresztül alakultak ki, és amelyek kihasználatlanul pazarlódtak volna el, vagy „parkoló pályán” vártak volna aktivizálódásukra. A készségek újjáéledése, célirányos termelői hasznosulása a háztartások életére, a családok életmódjára kedvező hatással volt és új lendületet adott az agrárpolgárosodásnak.
6. Biztosította a piac- és városhiányos területek önellátását, valamint esetenként magasabb színvonalú, differenciáltabb élelmezési (helyi ellátási) igényeket elégített ki.
7. A nagyüzem által biztosított alapanyaggal (választási malac, naposcsibe, vetőmag, növényvédőszer, gépi munka) szerződéses alapon megtermelt árutömeg a nagyüzemen keresztül került értékesítésre, s az utána járó állami támogatásból mind a nagy-, mind a kisüzemek részesedtek.
8. A kistermelő gazdaságoknak a '80-as évektől új gazdasági funkciója lett. Előkészítette és segítette az átmenetet a közös és a magán gazdaságok között, megteremtve a piachoz közel lévő gazdaságok árutermelő vállalkozássá válásának alapját.
9. A nagyüzemi és kisüzemi termelés kombinációja a szervezeti, közösségi és egyéni érdekek összehangolási kísérlete közvetlen és közvetett módon szociálpolitikai és településfejlesztési funkciók ellátásában is fontos szerepet játszott. Különösen a hatvanas évek végétől a termelőszövetkezetek számos szolgáltatást nyújtottak.

A szocializmusban megvalósult kistermelés nyomóerőiként ott van a megélhetés és az önellátás ősi kényszere, a fogyasztási célú életforma, pártvezetés (ez utóbbit én tettem hozzá); a húzóerőiként a regionális, majd országos piac; korlátozóiként a tanács, pártszervezet. A Csajanovi családi gazdasági kisüzem-teória, a Hans Medicki protoindusztrializációs kistermelés-elmélet (Európa nagyobb részére a kora 16. sz-tól a 19. sz-ig jellemző, családi gazdaságra épülő otthoni termelés, az iparosodás előfeltétele, de újraagrárosodást von maga után) számos, lényeges ponton találkozik a magyar háztáji – kisüzem jelenséggel. Elsősorban a család és a háztartás, mint termelési egység; az erre méretezett nagyságú föld;

magántulajdon, bérmunka logikai hiánya; önellátó vagy jövedelem-kiegészítő stratégia. Az imént sorolt ismérvek jellemzik a feudalizmusban jobbágy-paraszti gazdaságnak, a kapitalizmusban komenciós illetményföldnek, a szocializmusban háztáji gazdaságnak nevezett kisüzemeket. A fentiekre támaszkodva talán nem túlzás azt állítani, hogy nálunk a háztáji gazdaság történeti-formai előzménye nemcsak a cselédek kisgazdasága, de funkcionális gyökerei is vannak a családciklus időkereteiben adott kisüzemben, ami a feudalizmustól jelen van. Időben messzebb és térben tágabban az oikosz tekinthető a családi kisgazdaság történeti-formai-funkcionális gyökerének.

Sokáig, egészen Juhász Pálig, de utána is, a háztáji megítélését nagymértékben – negatív irányban – befolyásolta kialakulásának körülményei, vagyis hogy a parasztoktól elvették a földet, kényszermodernizációjukban a kényszer kapott hangsúlyt. A magyar néprajzban sokáig elfogadott diskurzus egészen a parasztság végéről beszél, s le is zárta időben a kutatását, gyakorlatilag a közelmúltig nem is vett tudomást a háztájiról. (Okai: paraszt-diskurzus → alapja a saját (családi) földtulajdon és vagy használat.). Ezzel szemben az agrárszociológia és az agrárközgazdaságtan bevezette a polgárosodás-diskurzust.

A MÁSODIK GAZDASÁG – HÁZTÁJIZÁSTÓL ELTÉRŐ – MODELLJE: A ZÁRTKERT

A zártkert fogalma a kollektivizálással nyert értelmet. A mezőgazdaság szocialista átalakítása során a mezőgazdasági külterülettel rendelkező településeken azokat a határrészeket, melyeket nagyüzemi művelésre alkalmatlannak találtak, zártkertnek nyilvánították, s magántulajdonban hagytak. Magánszemély csak itt szerezhette – korlátozott nagyságú, maximum 3000 négyzetméternyi - földtulajdont. A fogalom tehát speciálisan a Kádár-korszakhoz köthető. A zártkertek néprajzi kutatását nehezíti, hogy a zártkertekről, a zártkerti gazdaságról nem készült átfogó, községsoros statisztika. (A települések külterületén folytatott mezőgazdasági termelésről végzett adatgyűjtéseket a zártkerti tulajdonosok nem támogatták.) A zártkert része volt a Kádár-korszakbeli második gazdaságnak, ám jogi értelemben elkülönült a csak használatra „visszakapott” háztájitól. A második gazdaság kifejezése az 1970-es évek végétől gyökerezett meg az agrárszociológiai és agrárközgazdasági szakirodalomban. A terminus technicus tudományos elfogadása, majd általános körű alkalmazása azt mutatja, hogy a fogalom alkalmasnak látszott mindazon sokrétű termelési viszonyok leírására, melyek a kollektív nagyüzemi gazdálkodás, mint első gazdaság mellett a kisüzemi, családi mezőgazdasági tevékenységének köréhez kapcsolódnak. Korábban ugyanis a közgazdasági és szociológiai szakirodalomban vagy csak a háztáji gazdálkodást tekintették kiindulási alapnak, vagy ha meg is történt a háztáji gazdaság és az ún. kiegészítő gazdaság fogalmának szétválasztása, ez utóbbinak gyakran elenyésző jelentőséget tulajdonítottak és általában a ház körüli udvaron végzett a konyhai szükségleteket kielégítő, önellátó mezőgazdasági termelés (ólak, veteményes, néhány gyümölcsfa, pár tő szőlő, stb) lehetőségét látták csupán benne. A hetvenes évek közepétől láthatóvá vált, hogy a kisüzemi agrártermelés nem szorítható a termelőszövetkezeti tagok számára évente kiosztott háztáji földekre, az országban többfelé lényeges súllyal szerepelnek a kollektív művelés alá nem kerülő zártkertek, melyek - némiképp eltérő jelleggel - éppúgy részei a második gazdaságnak. Érdekes, hogy Erdei Ferenc már az ötvenes évek közepén felhívta a figyelmet a téesz tagok művelésre visszakapott háztáji földjeit és - ettől élesen elkülönítve - a magántulajdonukban maradó földjeit érintő - ekkor még elsősorban politikai kérdésként kezelt - problémájára, ám e megközelítés még egy negyed századig nem hatott termékenyen a tudományos közgondolkodásra. A zártkertek különösen azokon a területeken töltötték be jelentős szerepet a kisüzemi gazdálkodásban, ahol nem honosodott meg a szakszövetkezeti forma, mégis jelentős szőlészeti vagy gyümölcsészeti hagyománnyal számolhatunk. Példánkban egy olyan települést ismertetünk, ahol a zártkertek kialakítására a kollektivizálás második hulláma során került sor, majd az ezt követő három évtized során a zártkerti határrészek területe nem

változott. Ismerünk olyan példákat is (Pl. Bács-Kiskun és Fejér megye egyes részein), ahol a zártkertek népszerűsége a városban lakó, mégis agrártermelést folytatni szándékozók körében jelentős volt, ami a zártkerti földek növeléséhez vezetett.

TÁRSADALOM, ÖRÖKLÉS

A Kádár-korszak falusi gyakorlata a patrilokalitást és a matrilokalitást éppúgy bevett lakóhely-választási szokásként tartja számon, mint a neolokalitást. A fiatal házaspár szülőkhöz való költözése lehet csupán az átmenetileg korlátozott lehetőségek következménye. Az átmenetiség kategóriája azt a szakaszt jelöli, amikor a 20 és 30 év közötti középső generációs, már kisgyermekes házaspár elköltözése a szülői háztól, az új, önálló otthonként szolgáló lakóház elkészültéig még várat magára. Ebben és az ehhez hasonló esetekben bár az első családi szakasz kitolódik, a családi stratégia a második szakaszba vezető utat követi. A településre érvényes általános (közösségi) norma a fiatal családalapítókat a minél hamarabbi neolokális lakóhelyválasztás és a gazdasági önállósodás irányába sarkallja. A családi gyakorlatok általában követik a közösségi normát, kivéve, ha a családnál gazdasági kényszerhelyzet áll fenn. A marha- és lótarásra szakosodott családi gazdaság egyszerre több generáció egész munkaidős gazdasági tevékenységét igényli. Ez esetben a családi háztartás anyagi lehetőségei megengednék a középső generációs 20 és 30 év közötti fiatalok új, önálló otthon teremtését, ám itt az előzőektől eltérően egy másfajta gazdasági kényszer tapasztalható, hiszen itt a többgenerációs család nem pusztán átmeneti intézmény. Az általános norma, hogy a fiatalok lehetőleg már a házasság után rögtön, de az első gyerek megszületéséig mindenképpen új, önálló otthonra, családi házra leljenek összefüggésbe hozható azzal a kollektivizálást kísérő értékrendváltozással, mely az 1950-es és 1960-as években a gazdasági és társadalmi szerkezetváltozások kísérőjelensége volt. Az 1940-es évekig prosperáló egész munkaidős, 7-15 fős önálló családi vegyes gazdaságok a kollektivizálás idején megszűntek. A mezőgazdasági magántermelés az 1 holdat meg nem haladó családi (második) gazdaságokra tevődött át. A gazdasági szerkezetváltozás társadalmi következménye az volt a településen, hogy mivel megszűnt a nagyobb koncentrált munkaerő szüksége, az egy gazdaságot alkotó családok osztódni kezdtek. Általánossá váltak a 3-6 fős elemi családok, melyek esetleg a vót vagy a menyét és azok gyermekeit foglalják magukba. A 20. század közepéig jószerivel csak a föld, a gazdasághoz tartozó birtok nagysága jelentette a közösségen belüli státus alapját. A kollektivizálást követően egyre inkább a lakóház és a különböző ingóságok jelentették a státuszpozíció talpkövét. Az 1990-es évek eleji gazdasági és társadalmi szerkezetváltozás lényegileg nem befolyásolta a kialakult helyzetet. A fiatal házaspárok számára az önálló lakóházhoz jutás még az 1990-es években is a társadalmi státusz és a presztízs növelésének egyik legkézenfekvőbb, a közösségi norma által is preferált módja. A családi élet harmadik szakaszában, amikor a gyerekek mindegyike kiválik a szülői gazdaság kereteiből és az önállósodás útjára lépnek, a szülői gazdaság megszűnik több generációs családi gazdaság lenni, illetve adott esetben nemcsaládi háztartássá válik (pl. amikor egyetlen idős özvegyasszony képezi a háztartást). Több, általam vizsgált községben az ilyen, "harmadik szakaszos" háztartások aránya eléri az összarány 20-30 százalékát. Ugyanakkor a gazdasági önállósulás nem jelent teljes elszakadást a szülői gazdaságtól. Kulcskérdés tehát az idős generáció szerepe a kollektivizálást követő családi gazdaság-modellben. Kutatások igazolják, hogy a paraszti szakismeretek és termelési tapasztalatok, vagyis összességében a paraszti életforma továbbél a háztáji gazdaságokban. Az idős generáció szakismerete az önállósult fiatalok gazdaságaiban is jelen van, lévén a földrajzi közelség, illetve a mindennapos érintkezések ezt lehetővé teszik. A "harmadik szakaszos" háztartás-gazdaságok viszont nem feltétlenül igénylik a fiatalabb generációk munkáját. A háztáji és a zártkerti jellegű munkák sajátossága - szemben a korábbi egész-munkaidős paraszti vegyes

gazdaságokkal - éppen az, hogy a szakértelmet feltételező, ám nagyobb fizikai erő kifejtést nem igénylő munkákat foglalja magába (kertészkedés, sertés- és baromfitartás). Vagyis míg a kollektivizálást megelőzően a többgenerációs családi gazdaságok léte a munkák jellegéből fakadóan szükségszerű volt, addig a háztáji gazdálkodás időszakában az idős generációk "magukra maradhattak" gazdaságukban, úgy hogy a mezőgazdasági termelés léte nem forgott veszélyben. Maguk az idősek azok, akik az egygenerációs családi gazdálkodás fő letéteményesei. A kollektivizálást követően megváltozott a javak átörökítésének korábbi formái. A gazdaság (földterület, állatállomány, mezőgazdasági gépek, eszközök) bővítése helyett az idősek anyagi felhasználásának célja immár a gyerekek és az unokák irányába történő ajándékozás, fogyasztás. Az így felhalmozódó anyagi javak által válhat valóra a fiatalabb generációk háztartásának és gazdaságának önállósodása. A fiatalabbak - a háztáji rendszere által - könnyen, különösebb befektetés nélkül is saját művelésű földhöz juthatnak. A falvakban a fiatal generáció kiválása a családi gazdaságból nem jelent teljes önállósodást. A saját házba költöző fiatalok ugyan önálló háztartást vezetnek, ám a gazdaság terén az önállósodás nem teljes. Ha például egy idős házaspárnak mindkét gyermeke a falun belül elköltözött és saját háztartást alapított, a gazdasághoz tartozó földterületet nem osztódik automatikusan. A Kádár-korszakban, illetve a rendszerváltást követően hasonlóan alakult az egyéni tulajdonban lévő földek helyzete. Ugyan a családok számon tartják, hogy az adott parcellát melyik gyerek örökli, a szülők haláláig - jogilag - a földek az idősebb generáció tulajdonában maradnak. A gyakorlatban számos földhasználati forma színezi a falusi gazdaságszerkezet képét. Az önállósodott fiatal generáció különböző módon használja az idővel a tulajdonába kerülő földet. Előfordul, hogy ugyanúgy kisegít a szülők által végzett munkákban, mint az önállósodást megelőzően. Más esetekben teljes mértékű döntéshozatali jogkörrel felruházva saját földjeként műveli a parcellát, a szülők ilyenkor legfeljebb csak besegítenek a jogilag még saját tulajdonban lévő földön. Jóval ritkább eset, hogy a földeket a szülők már tulajdonjogilag is átíratják gyerekeik nevére. Azonban ez esetben sem szűnik meg a minimális kontroll, véleményezés, illetve kisegítés a szóban forgó földdarabon végzett munkáknál.